

⁴⁷ Там же. – Л.493–495, 495 об. – 498 об.

⁴⁸ Там же. – Л.254 об. – 255.

⁴⁹ Там же. – Л.432 об. – 433 об.

⁵⁰ Там же. – Л.547–547 об.

⁵¹ Там же. – Л.612–613.

⁵² Див., напр.: *Блануца А.* Земельні надання та підтвердження Казимира Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – 2007. – Вип.7. – С.124–140; *Його ж.* Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // *Terra cossacorum.* – К., 2007. – С.434–455; *Его же.* Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попытка реконструкции по источникам Литовской метрики // *Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей.* – К., 2007. – С.17–19; *Його ж.* Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – 2008. – Вип.8. – С.78–97.

The article reveals source, legal, social and economic aspects of real estate (land) market in Grand Lithuanian Duchy during the period of action of I Lithuanian statute that regulated conditions of gentry's land turnover. Agreements of sale, tenancy, pledge, exchange, donation etc. were secured on legal level (letters permitting operations with real estate («konsens»), confirmation letters («potverzhene»)). The article gives typical patterns of agreements of sale, donation, exchange and purchase confirmation letter.

Н.О.Білоус*

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 Р.: ІСТОРИОГРАФІЧНІ ПОГЛЯДИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ (до 440-річчя Люблінської унії)

Укладена понад 440 років тому Люблінська унія стала поворотним пунктом в історії України, об'єднавши долі кількох народів в єдиній державі – Речі Посполитій, і докорінно змінивши політичну ситуацію у Центрально-Східній Європі аж до кінця XVIII ст. У статті представлено погляди відомих польських та українських істориків, перебіг найважливіших подій, що передували підписанню люблінського акту, його наслідки та значення в історичній перспективі.

1 липня 1569 р. у Любліні сейм затвердив унійний акт, що проголошував об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського та утворення нової федеративної держави – Речі Посполитої. Відтак на геополітичній мапі Європи постала нова держава, яка на довгі роки тісно пов'язала історичні долі польського, литовського, українського й білоруського народів. Ця подія практично до кінця XVIII ст. докорінно змінила політичну ситуацію у цілому регіоні і широким відлунням відбилась у XIX і XX ст. І навіть у наш час ми звертаємося до спільної сторінки історії України і Польщі, аби наново усвідомити значення і наслідки тієї далекої події та позбутися деяких стереотипів, які все ще панують у нашому суспільстві.

* Білоус Наталія Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. центру соціальної історії Інституту історії України НАНУ.

І. Люблінська унія очима польських та українських істориків

Як кожна визначна історична подія, Люблінська унія трактувалася по-різному залежно від часу й обставин, тих чи інших поглядів та пануючої ідеології¹. Дискусії щодо її причин та наслідків становили чи не найголовніші теми при обговоренні питань співжиття польського, литовського, українського, білоруського народів на зламі ХІХ–ХХ ст., адже саме у цей період активно досліджувалася історія східних земель Речі Посполитої та польсько-литовської унії. Одним із поштовхів цих студій стало прагнення польських консерваторів (виразно окреслилося протягом 1860-х рр.) на тлі українсько-польського протистояння здобути для Галичини автономію в межах Австро-Угорської імперії і перетворити її на центр відродження польської нації та державності, об'єднавши землі давньої Речі Посполитої в кордонах 1772 р.

Провідну роль у розробці даної проблематики у цей період відігравали історики краківського осередку, праці яких не тільки вплинули на подальший розвиток польської історіографії, а й тривалий час формували політичну свідомість польського народу². До цієї когорти належали, зокрема, такі історики, як Ю.Шуйський, М.Бобжинський, Ст.Кутшеба, О.Галецький. Дуалістичний підхід (із політичного та цивілізаційного поглядів) в оцінюванні історичного значення Люблінської унії виявився у працях Ю.Шуйського. Простежуючи вплив унії на розвиток польської державності, він убачав у ній одне з джерел слабкості та політичного краху Речі Посполитої у ХVІІІ ст. На його думку, «освоєння» розлогих новоприєднаних земель перевищувало можливість тогочасної Речі Посполитої, яка безуспішно намагалася їх колонізувати, водночас протистоячи Туреччині, Московії, Швеції. Критикуючи умови унії з точки зору державних інтересів, Ю.Шуйський визнавав її позитивні наслідки лише з «цивілізаційного» погляду (поширення колонізації, польської культури, християнства західного обряду та західної цивілізації на литовсько-руські землі, що звільнилися від литовських феодальних повинностей тощо). Історик наголошував на тому, що унія 1569 р. стала найвизначнішою подією польської минувшини, оскільки втілювала ідеї рівності і свободи, які західна цивілізація несла на Схід, а також встановлювала міцний бар'єр на шляху поширення московських і турецьких впливів³. Таким чином, історичний ревізіонізм краківського історика вперше підважив деякі елементи близького серцю багатьох поляків «ягеллонського міфу»⁴, який, утім, і далі продовжував жити своїм життям.

Більш цілісний та критичний підхід в оцінюванні даної події простежується у працях М.Бобжинського, погляди якого з часом еволюціонували. У першому виданні «Нарисів історії Польщі» (Варшава, 1879 р.) автор підкреслював, що укладення унії, незважаючи на тогочасну політичну необхідність її запровадження, негативно вплинуло на розвиток польської державності і внутрішньо виснажило поляків⁵. На противагу Ю.Шуйському, він наголошував не на позитивних рисах «цивілізаційної місії Польщі на Сході», а на негативах унії. Процес цивілізації та колонізації нових земель, на його думку, поглинув життєві сили Корони, втягнув у воєнні конфлікти, сприяв децентралізації влади⁶. Проте, зі зміною політичних обставин, зумовлених розвитком федеративних концепцій і посиленням українського питання в Галичині, погляди М.Бобжинського на наслідки цієї події ставали менш категоричними. У третьому виданні своєї праці (Варшава, 1890 р.) історик доводив, що тісніша унія була більш корисною передусім для Литви, а не для Польщі, і що литовські й руські землі до польської держави наближала насамперед економічна необхідність та потреба засвоєння здобутків західної цивілізації⁷.

Краківські історики кінця ХІХ – початку ХХ ст., представляючи загалом пропольське, нерідко однобічне бачення цієї події, в основному звеличували здобутки Люблінської унії. Так, на думку Ст.Кутшеби державно-правові відносини після Віленсько-Радомської унії 1401 р. лише частково були видозмінені у 1569 р. новою унією, запровадженою на засадах повної рівноправності обох держав. Історик розглядає дану подію у світлі популярних тоді концепцій федералізму, наголошуючи на свободі віровизнання, зрівнянні у правах православних із католиками, на позитивному ставленні польського суспільства до «руської» мови, її функціонуванні у діловодстві на новоприєднаних землях⁸.

Апологетом унії справедливо вважається О.Галецький, ідеалом якого була «історична Польща» у кордонах 1772 р. Будучи прибічником федералізму, історик наголошував на «цивілізаційній» ролі Польщі для Литви, особливо у християнізації і поширенні латинської культури, рішуче заперечував популярну тезу литовських істориків із приводу насильницького приєднання Великого князівства Литовського, а відокремлення від Литви Підляшшя, Волині і Київщини трактував як вияв ініціативи і бажання політичних еліт цих земель приєднатися до Корони⁹. Водночас, говорячи про збереження мовно-правової автономії на приєднаних землях, О.Галецький відкидав ідею, висунуту в Гадяцькій угоді 1658 р., про можливе виокремлення «Великого князівства Руського», аргументуючи це недостатньою розвиненістю в українців національних почуттів і небажанням Речі Посполитої підтримувати антидержавні гасла козаків¹⁰. До звеличення «ягеллонської ідеї» історик знову звернеться у своїй пізнішій праці передвоєнної доби, убачаючи у Польщі покликання бути «передмур'ям» західної цивілізації перед «навалою зі Сходу»¹¹.

Українські історики другої половини ХІХ – початку ХХ ст., як і їхні польські колеги, перебуваючи під впливом тогочасних політичних обставин, не могли без упереджень оцінювати історію польсько-українського співіснування. Саме тому висвітлення Люблінської унії у працях як польських, так і українських істориків представлено переважно зі значним нашаруванням націоналістичних поглядів. Українські історики відкидали польське бачення наслідків і значення унії 1569 р. та можливість співіснування трьох слов'янських народів у кордонах Речі Посполитої. Негативне висвітлення спільної історії й акцентування на утисках українського населення «польськими загарбниками» помітне у працях професора Київського університету св.Володимира, творця Київської документальної школи В.Антоновича, відомого своїми полонофобськими поглядами, що сформувались у середині 1860-х рр. – у переломний період для «польського питання»¹².

Погляди вченого з часом перейняв і розвинув його учень – М.Грушевський. На формування світогляду визначного українського історика безумовно вплинули такі фактори, як загострення українсько-польського протистояння у Львові (місті, де написана більша частина «Історії України-Руси»), панування у польській неоромантичній історіографії зламу ХІХ–ХХ ст. неприйнятної для українців ідеї відродження Польщі в «історичних кордонах», поширення серед української інтелігенції слов'янофільських настроїв. З огляду на це стають зрозумілими витоки антипольської позиції вченого. Тому, уперше в українській історіографії приділивши Люблінській унії чимало уваги у своїй монументальній «Історії України-Руси» (загалом 74 сторінки!), М.Грушевський дає цій події вкрай нищівну оцінку: «Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, у дійсності сей сойм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин. [...] Справа при-

лучення Києва особливо в повній наготі виставляє голий, нічим не прикрашений егоїзм польської політики. Дебатували тільки над тим, чи прилучення Київщини буде користне для Польщі. В ідеологію ті польські політики не бавили ся зовсім, хоч буда дешева вимівка під рукою – про ту шляхту на Україні і в Литві, що бажала унії, а не могла виломити ся з під впливів панів. Всякі ідеологічні прикраси поляки XVI віку лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, апотеозувати ту «унію» з далекого віддалення»¹³.

Про шкідливі наслідки Люблінської унії йдеться й у наступних виданнях, розрахованих на масового читача: «Очерк истории украинского народа» (Санкт-Петербург, 1904 р.), «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» (Львів, 1908 р., 1 вид.; 1912 р., 2 вид.). В останньому з них, зокрема, наголошується на «занепаді українського життя» в післяунійну добу: «В середині й другій половині XVI в. українські землі, актом 1569 р. майже в цілості включені в склад Польської держави і приведені в тісну зв'язь з її політичним і культурним життям, переживали часи глибокого занепаду й розстрою свого культурного й національного життя. [...] По містах – головних осередках тодішнього культурного життя – український елемент був теж збитий на далекий план. Міста були організовані на німецькому праві, опертому на основах строго католицької виключності і дуже неприхильному всім некатолікам. Православні здебільшого були вповні відтиснені від міської управи, їм навіть у цехи був утруднений приступ, – то значить, утруднена дорога до технічного образования, до промислу, так само до торгівлі. Се все – не кажучи про різні моральні пониження – засуджувало міщан-українців на упадок і зникнення»¹⁴.

Запропоновані видатним українським істориком інтерпретації та схеми історієписання перейняли ще за його життя представники державницької історіографії – Д.Дорошенко і Н.Полонська-Василенко, а пізніше і наступні покоління українських істориків, нерідко сприймаючи погляди вченого як аксіому.

Так, у нарисі Д.Дорошенка (Варшава, 1932 р.) простежується двозначний погляд на цю подію. З одного боку, він наголошує на позитивах, називаючи люблінський акт «многочисним в історії чотирьох народів: польського, литовського, українського й білоруського», а колонізацію і залюднення Наддніпрянщини вважає «найважливішим наслідком» унії; з іншого – у підсумку, наслідуючи оцінки М.Грушевського, трактує унію як «ланцюг насильств»¹⁵.

Н.Полонська-Василенко у своїй праці «Історія України», написаній 1964 р., але опублікованій у Мюнхені 1972 р., слідуючи у фарватері «концепції М.Грушевського», наголошує переважно на негативних наслідках унії: «Найбільше втратила Україна: національне життя і національні традиції зазнали тяжких ударів. Польська шляхта згідливо ставилася до всього чужого, і перед українцями постала дилема: або зректися політичного життя, або полонізуватися. Поволі польське право, мова, католицизм ширилися так, як то було в Галичині»¹⁶. Схоже, що чимало тез Н.Полонська-Василенко запозичила також із праць своїх колег довоєнної доби, коли вона працювала в Інституті історії АН УРСР (1937–1941 рр.), а також від російських істориків, із багатьма з яких автор підтримувала дружні стосунки¹⁷.

Напередодні Другої світової війни сталінським режимом було висунуто войовничу тезу про «польське загарбання» України через акт Люблінської унії¹⁸. Невдовзі її було підсилено і розвинуто у вузівському підручнику з історії України (Уфа, 1943 р.)¹⁹ та закріплено у постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», яка накреслила нову радянську концепцію історії України. Тези ЦК КПРС «Про 300-річчя воз'єднання України з Росією» (1954 р.), зрозуміло, теж рясніли войовничими гаслами про «польське

загарбання» і «жорстоке поневолення» українського народу. Тому не дивно, що концепція «загарбання», як офіційна модель історичного процесу, набувши статусу аксіоми, міцно зайняла своє місце у світоглядних орієнтирах радянських людей, а в деяких підручниках нерідко доводилася до абсурду²⁰.

Усі країни, що колись складали єдину Річ Посполиту, після Другої світової війни опинилися в одному радянському таборі. Це залишило глибокий слід в національних історіографіях, а також позначилося на баченні власної історії, яка, до того ж, становила основну складову ідеології і політики у радянському суспільстві. Зрозуміло, що Люблінська унія оцінювалася тоді однозначно негативно. Так, у восьми томній «Історії Української РСР» ідеться про те, що «правлячі кола Великого князівства Литовського вирішили піти на дальше зближення з Польщею, щоб використати її сили в боротьбі з Росією і зміцнити своє зовнішньополітичне становище». А наслідки цієї події трактувалися таким чином: «Приєднання Волині, Київщини і Брацлавщини до Польщі різко посилило на ці українські землі експансію польських світських і духовних феодалів, до яких приєдналися й українські магнати з Волині. Захоплення селянських і козацьких земель супроводжувалося посиленням соціального гніту й наступом на національні права українського населення і його релігію. Усе це загострювало класові й національні суперечності»²¹.

Ця праця вийшла у двох варіантах – україно- та російськомовному, причому у другому, опублікованому майже вдвічі більшим тиражем, негативні моменти ще більше підсилювалися: «После отторжения от Великого княжества Литовского украинских земель, составляющих более половины его территории, и включения их в состав Польского королевства крупные феодалы Литовского государства прекратили сопротивление. 1 июля 1569 г. послы Великой княжества Литовского приняли присягу на верность польскому королевству унии и подписали унитарный акт, продиктованный им, по существу, польскими магнатами. [...] Так сравнительно легко литовские, украинские и белорусские феодалы покорились воле короля и правящей феодальной верхушке Польши. Личные, узкоклассовые интересы оказались для них выше интересов государственных и национальных. В.И. Ленин подчёркивал, что борьба господствующих классов всегда была «борьбой исключительно из-за меры и формы уступок»²².

На відміну від української, польська історіографія після 1945 р. пережила недовгий період «ідеологічного штурму». Нова концепція історії Польщі, примусово скоординована за радянським підручником «История Польши» (Москва, 1954 р.), категорично відкидала «ягеллонську традицію» на користь післяялтинських кордонів. Відтепер в її основу належало класти «марксистсько-ленінський» принцип – із наголосом на «класовій боротьбі», «антифеодальному рухові народних мас», «прогресивних явищах» тощо. Унія, як «справа рук польських феодалів», звісно, не могла трактуватися як «прогресивне явище», тим більше не йшлося про добровільність чи федералізм²³.

Відхід від радянської концепції бачення історії був помітний у Польщі вже наприкінці 1950-х рр. «Першою ластівкою» стало перевидання синтетичної двотомної праці краківського історика В.Конопчинського «История ранньомодерної Польщі» (Варшава, 1936 р., 1 вид.; 1958–1959 рр., 2 вид.), котра відігравала роль підручника історії для польської молоді у 1936/1937 навчальному році і далі – у часи окупації. Підкреслюючи загалом переваги Люблінського акту, історик акцентує увагу на його політичних наслідках, порівнюючи «польський метод “уніювання”» з московським режимом царя Івана Грозного²⁴. Остаточно «реабілітація» унії в польській історіографії відбулася вже у 1970 р., коли авторитетний історик права Ю.Бардах звернувся до тези Ст.Кутшеби про федеративний (а не унітарний) устрій Речі Посполитої, запроваджений люблінським актом, і виразно наголосив на цьому²⁵. А наприкінці 1990-х рр. учений

закликав розглядати цю подію не з погляду «здобутків» чи «втрат», а з перспективи «плюсів» і «мінусів» для кожного народу Речі Посполитої²⁶.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. у польській історіографії простежується помітний відхід від полоноцентричного трактування Люблінського акту та його наслідків, що було безумовно новаційним кроком. Поштовхом до цього став видаваний у Парижі з 1962 р. в рамках «Бібліотеки “Культури”» часопис «Історичні зошити» під редакцією Є.Гедройця, концептуально спрямований на досягнення польсько-українського, польсько-білоруського та польсько-литовського порозуміння²⁷.

Унаслідок нових політичних реалій 1990-х рр. відбулося зміщення деяких акцентів в історіографіях Польщі й України щодо трактування та оцінки багатьох історичних подій. Люблінська унія не стала тому винятком. У 1994 р. у Любліні було створено Інститут Центрально-Східної Європи, за ініціативою якого у 1999 р. відбулися врочистості, присвячені 430-річчю Люблінської унії. У рамках святкувань 30 червня – 1 липня того року було проведено міжнародну наукову конференцію «Люблінська унія й інтеграційні традиції у Центрально-Східній Європі». Результатом співпраці істориків Польщі, України, Білорусі й Литви став збірник статей, що відображають нові погляди на цю історичну подію і місце кожного з названих народів в історії Речі Посполитої. Особливий акцент робився на належності наших народів до Центрально-Східної Європи та визначенні їх місця у сучасному європейському просторі. Підсумовуючи свої спостереження, директор інституту Є.Клочовський зазначав, що «європейське мислення суттєво позначається на баченні всієї нашої спільної минушпани і культурної спадщини. Можна сказати, що Люблінська унія і Річ Посполита як наша спільна європейська дорога і дорожня карта – це тема, яка все більше привертає увагу істориків, скеровуючи їх на дослідження нових проблем, понять, уявлень, змушуючи на кожному кроці виходити поза традиційні межі, надаючи дослідженням нового імпульсу»²⁸.

У рамках започаткованої люблінським інститутом серії «Історія країн Центрально-Східної Європи» автор нарису «Історія Речі Посполитої багатьох народів, 1505–1795» А.Сулима-Камінський полоноцентричну візію польських істориків трактує вже як «історіографічний імперіалізм», натомість у центр уваги ставить «державу громадян» (*państwo obywatelskie*) – форми громадянського суспільства, які забезпечували спільність політичних і культурних інтересів на багатоетнічних землях Речі Посполитої. Автор нарису у нетрадиційному для польської історіографії ракурсі намагався дати всебічну оцінку Люблінській унії²⁹.

В іншому нарисі цієї ж серії Н.Яковенко – відомий фахівець з історії України ранньомодерного періоду – спробувала відійти від традицій народницького національно-державного історієписання й ідеологічних штампів, накинутих радянською історіографією, та всебічно розглянути причини і наслідки Люблінської унії для українських земель. Так, говорячи про причини цього явища, авторка звертає увагу як на зовнішні, так і внутрішні чинники. До перших вона відносить загрозу для Великокого князівства Литовського не лише з боку Московії, а й Кримського ханства, адже для українських земель татарська небезпека в той час була куди більш вагомою. До внутрішніх чинників належало «внутрішнє полонофільство», притаманне частині української шляхти, яка після 1569 р. набула нових привілеїв і вольностей. Ідеться і про економічний фактор – бурхливий розвиток торгівлі, інтенсивну колонізацію та, як наслідок, господарське освоєння незаселених українських земель. Визначаючи наслідки Люблінської унії, Н.Яковенко звертає увагу на спалах князівської потуги, поширення езекуційного руху, ство-

рення можливостей для «зустрічі Русі з Руссю» (внаслідок об'єднання Холмщини, Галичини, Поділля, Волині, Наддніпрянщини в кордонах однієї держави), «бурхливе культурне переоснащення України-Руси» (відкриття Острозької академії, прискорений розвиток шкільництва, книгодрукування, поширення латинської культури, реформи у церковній сфері та ін.)³⁰.

Прикметно, що у новітній українській академічній історіографії акценти ставленні до Люблінської унії децю пом'якшали, хоча подеколи натрапляємо на притаманний окремим працям парадоксально двоїстий погляд (присутність в одному тексті двох протилежних інтерпретацій), або вкрай модернізоване розуміння тогочасних подій. Так, у двотомному колективному нарисі Інституту історії України НАНУ «Історія України: нове бачення» (Київ, 1995–1996 рр.) та у наступних перевиданнях цієї праці як посібника, де, як зазначено у передмові, підходи до тлумачення минулого «спираються на міцний фундамент української історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., передусім на праці М.Грушевського», Люблінську унію описують не тільки за схемою М.Грушевського, а й за відомою (і надалі не раз цитованою) статтею американського історика українського походження Я.Пеленського (1973 р.)³¹, дослівно повторюючи його думку про те, що ставлення руської еліти до інкорпорації у склад Корони було «продуманим, реалістичним і навіть мудрим вибором»³². Автор відповідного розділу, О.Русина, надалі розвиває цю тематику в окремих працях – у книзі «Україна під татарами і Литвою», виданій у серії Інституту історії України НАНУ «Україна крізь віки» (Київ, 1998 р.) та у нещодавно надрукованій багато ілюстрованій книзі «Від Батиевої навали до Люблінської унії» (серія «Україна: хронологія розвитку», т.3, Київ, 2008 р.). Більшу частину відповідних параграфів двох останніх книг, де йдеться про Люблінську унію, авторка присвятила «історичним доказам», якими польські сеймові послі мотивували правомірність прилучення українських воєводств до Корони Польської, доводячи читачам їх «бездоказовість». Постає риторичне питання: а чи можна було очікувати від людей ХVІ ст. чогось іншого, скажімо, критичного ставлення до писемних джерел? У тих же текстах зустрічаємо зовсім протилежні за змістом інтерпретації унії – такої, як вона бачилася М.Грушевському, і такої, як її представив Я.Пеленський. В усіх випадках авторка завершує виклад відомою розлогою цитатою з праці Я.Пеленського.

Не привнесла «нового бачення» і спеціально присвячена цій події дисертація О.Шами (1996 р.). Стверджуючи на початку праці про те, що «люблінський сейм 1569 р., результатом якого став перехід Волині, Підляшшя й Київщини до Королівства Польського, входить у коло найбільш важливих проблем вітчизняної історіографії, адже внаслідок інкорпорації склалися передумови Визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. й виникнення Української козацької держави», автор більшу частину дослідження присвятив переказові відомих історикам подій люблінського сейму й закінчив скромним висновком про те, що «аналіз суспільно-політичних реалій останньої третини ХVІ ст. дає змогу констатувати, що принаймні перші 20 років після інкорпорації українська шляхта мала всі формально-правові можливості відстоювати автономію своїх земель»³³, однак забувши при цьому уточнити, що йшлося лише про права на культурно-адміністративну й аж ніяк не на політичну автономію.

Події люблінського сейму та його наслідки для українських земель опинилися у центрі уваги науково-популярних нарисів В.Горобця, який, на відміну від своїх попередників, намагався відійти від традиційних канонів академічної історіографії і представив нове авторське бачення тих подій. Як у першому нарисі – «Сподівання та розчарування від народження нової вітчизни» (серія «Україна: хронологія розвитку», т.4, Київ, 2009 р.), так і у другому – «Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни», що вийшов окремим виданням (Київ, 2009 р.), історик зосереджує увагу на позитивних наслідках унії, переко-

нує читача у «важливості Люблінського процесу як для всієї Європи загалом, так і України зокрема». Водночас автор констатує, що «політична суб'єктність України-Руси як рівноправного партнера Корони Польської та Великого князівства Литовського люблінськими постановами не передбачалась. І це було чи не найголовнішою втратою України під час цих доленосних подій»³⁴. На наш погляд, питання про політичну суб'єктність України-Руси на люблінському сеймі не могло виникнути хоча б із тих причин, що ані руські князі, ані волинська чи київська шляхта, які мали цілком прагматичні погляди, загалом не були готові тоді висунути такі вимоги, для них це питання було передчасним, про що, зокрема, слушно зауважив А.Сулима-Камінський у своєму нарисі: «Якби на люблінському сеймі українські воєводства оголосили про утворення Київського або Руського князівства, спротив Корони або Литви навряд чи щось змінив би. Однак, політичне мислення руських князів залишалось у середньовіччі, а шляхти ще знадобиться принаймні два покоління, аби стати громадянами не тільки з надання, але й з усвідомленим відчуттям своїх людських і політичних прав»³⁵. Зауважимо, що третій складник Речі Посполитої активно заявить про себе лише від початку 20-х років наступного століття (про що йтиметься далі).

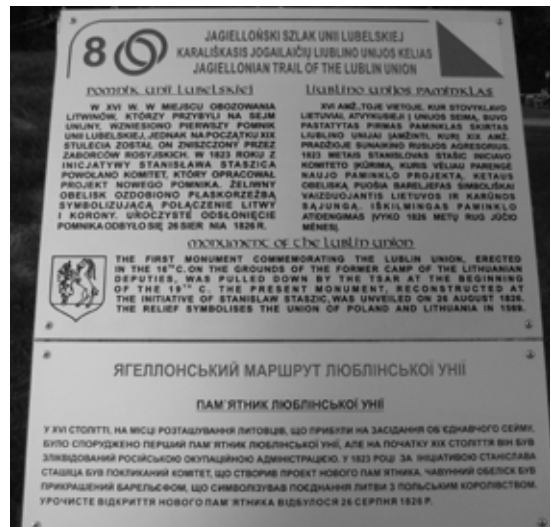
«Нове бачення», на жаль, не торкнулося більшості сучасних підручників і посібників для середніх і вищих шкіл з історії України³⁶. Так, у навчальному посібнику В.Короля «Історія України», перевиданому в 2005 р., ця подія трактується у «кращих» радянських традиціях³⁷. В іншому навчальному посібнику з вітчизняної історії, який витримав кілька перевидань, зустрічаємо подібну ж характеристику. Автор спеціально звертає увагу на те, що «українська шляхта всупереч українським магнатам не тільки не противилася, а й сприяла переходу Волині, Київщини, Брацлавщини та Підляшшя під владу Польщі. Основну роль у цьому процесі відігравали егоїстичні вузькостанові інтереси». А розмірковуючи над наслідками Люблінської унії, автор цього посібника О.Бойко безпідставно заявляє: «Укладення Люблінської унії відкрило новий етап у житті українських земель, етап згортання політичного життя, економічних утисків, прогресуючої втрати національних традицій та культури» і далі навіює негативний «образ поляка»: «...у основу свого курсу поляки одразу поклали тотальну католизацію, колонізацію і колонізацію краю, чим запрограмували загострення релігійних, соціальних та етнічних відносин»³⁸. У посібнику М.Пасічника «Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи», який начебто претендує на осмислення державотворчих процесів на українських землях, наголошується на тому, що утворення Речі Посполитої, до складу якої ввійшли Польща, Україна та Литва, зробило цю державу однією з наймогутніших в Європі, однак це об'єднання не принесло Україні жодної користі³⁹. Навіть у сучасному академічному виданні – «Юридичній енциклопедії» – ідеться про те, що «польські феодали» і «католицьке духовництво», скориставшись з ослаблення Великого князівства Литовського, прагнули приєднати українські і литовські землі до Польщі, а після приєднання «польська мова, право, католицька релігія за підтримки держави впроваджувалися на всіх захоплених Польщею землях України»⁴⁰.

Отже, як польській, так і українській історіографіям у цілому притаманна строкатість думок і суджень в оцінюванні даної події. Більш модерна польська історіографія змогла подолати тягар застарілих історіографічних і світоглядних штампів, тоді, як для української ця проблема є вкрай важливою. Зрештою, нові політичні реалії, нова інтелектуальна атмосфера, що утверджуються впродовж останніх двох десятиліть на посткомуністичному просторі, сприяють переглядові усталених поглядів на спільну українсько-польську історію і подоланню стереотипів.

У 2009 р. історики знову активно звернулися до «унійної» тематики – у зв'язку з відзначенням 440-річчя події. Проведена 2–3 квітня того року у Торуні міжнародна наукова конференція «Люблінська унія 1569 р. З уніфікаційних традицій І Речі Посполитої» ще раз засвідчила актуальність порушених проблем. Важливе дискусійне питання – була Річ Посполита польсько-литовською державою чи спільнотою, що об'єднувала багато народів? – обговорювалося на конференції в Торуні ще у 2004 р.⁴¹ Святкування 1 липня 2009 р. у Любліні ювілею стало приводом до важливих переговорів на тему українсько-польських відносин між президентами України та Польщі. Під час перебування глави української держави В.Ющенко у Люблінському католицькому університеті йому було присвоєно почесний титул доктора honoris causa. Даному акту передувала інша урочистість – відкриття пам'ятної дошки на оновленому монументі, присвяченому цій події, із гаслом Папи Римського Івана Павла II: «Від Люблінської унії до Європейської унії», що супроводжувалося покладанням вінків від президентів Польщі, України, Литви, Білорусі. Під таким же гаслом 2–3 липня у Любліні відбулася ще одна міжнародна наукова конференція та було випущено спеціальну ювілейну монету – «євродукат». До святкування ювілею долучилися білоруські та литовські історики. Ідеї, оцінки, значення цієї події жваво обговорювалися під час двох наступних міжнародних конференцій – у Мінську («Проблеми інтеграції та інкорпорації у розвитку Центральної і Східної Європи в період раннього нового часу» (15–17 жовтня)) та Вільнюсі («Люблінська унія: ідея та її продовження» (19–20 листопада 2009 р.))⁴², зібравши під одним дахом відомих істориків із кількох країн. Тож чекатимемо на видання чотирьох чергових збірників матеріалів ювілейних конференцій.



Монумент на честь Люблінської унії (Люблін, 2 липня 2009 р.)



Пам'ятна дошка, встановлена біля відреставрованого монументу

фото: Н.О.Білоус

II. Люблінська унія в історичній перспективі

Варто нагадати, що шлях до реальної унії виявився задовгим та охопив кілька проміжних унійних актів, укладених протягом 1385–1569 рр. В основі польсько-литовського зближення наприкінці XIV ст. лежали спільні зовнішньополітичні інтереси, пов'язані з необхідністю протидіяти експансії Тевтонського ордену. Результатом тривалих двосторонніх переговорів стало підписання 14 серпня 1385 р. у литовському замку Крево акту, що передбачав інкорпорацію Великого князівства Литовського до складу Польського королівства. Згідно з умовами Кревської унії, великий князь литовський Ягайло зобов'язався прийняти християнство західного обряду та християнізувати всіх литовців, виплатити Вільгельмові Габсбургу відшкодування за зірвану шлюбну угоду з польською королевою Ядвігою, використовувати власні кошти на повернення Короні втрачених у минулому земель, звільнити всіх християнських невільників. За виконання цих умов Ягайло мав узяти шлюб з Ядвігою і стати польським королем⁴³. У лютому 1386 р. у Любліні Ягайло був обраний королем, а в березні того ж року відбулася його коронація у Кракові, після чого він отримав ім'я Владислава II, залишивши за собою титул великого литовського князя. Акт, підписаний у Крево, передбачав персонально-династичне об'єднання двох держав. На перешкоді реалізації інкорпорації стали сильно розвинуті у Литві сепаратистські тенденції. До незадоволених політикою Ягайла долучилися його брати – Скиргайло і Вітовт, конфлікти між якими вправно роздухували хрестоносці.

Загострення польсько-литовських відносин припинилося після розгрому 1399 р. татарами литовського війська на р.Ворскла. За Віленсько-Радомською унією 1401 р. Вітовт визнав верховну владу Ягайла, склав йому ленну присягу, після чого отримав титул великого князя литовського. З огляду на смерть королеви Ядвіги (1399 р.) і її бездітний шлюб із Владиславом II Ягайлом, литовські князі і бояри залишили за собою право після смерті короля обрати нового спільно з польськими можновладцями. Польсько-литовська унія значно зміцнила зовнішньополітичні позиції Польського королівства, зокрема, у відносинах з Орденем. У 1401–1403 рр. Ягайло підтримував Вітовта в його боротьбі з хрестоносцями за повернення Литві Жемайтії (Жмуди), а 15 липня 1410 р. об'єднана союзна армія поблизу Грюнвальда завдала нищівної поразки військам Ордену⁴⁴.

По закінченні війни Литви і Польщі з тевтонцями 2 жовтня 1413 р. у м.Городло було укладено нову польсько-литовську унію, що в основних рисах повторювала умови попередньої: Велике князівство Литовське є державою зі своїм великим князем, який визнає над собою верховну владу польського короля. За умовами Городельської унії такий статус Литви зберігався і після смерті Вітовта, а вибір спільного монарха мав взаємно погоджуватися. Вирішено було збирати спільні польсько-литовські сейми у Любліні або Парчеві. Литовська шляхта урівнювалася у правах із польською. До польських гербових родів було прийнято 47 литовських римо-католицького віровизнання⁴⁵.

Черговим унійним актом стала укладена 15 жовтня 1432 р. у м.Гродно угода, підписана новим литовським князем Зигмунтом Кейстутовичем і польським посольством, очолюваним Збігневом Олесницьким. Литовський князь заприсягся, що ніколи не претендуватиме на польську корону, а у випадку його смерті Велике князівство Литовське перейде до Ягайла або його наступ-

ників. Ця угода анулювала виборені Вітовтом у Городельській унії права на суверенітет Литви, обмежила її зовнішню політику, призвела до територіальних поступок спірних земель Поділля і Волині⁴⁶. Унія була зірвана через насильницьку смерть Зигмунта Кейстutowича 20 березня 1440 р. й відновлена як персональна після коронації у Кракові 1447 р. великого князя литовського Казимира Ягеллончика (помер 1492 р.)⁴⁷. Його наступник – Александр – перший із великих князів литовських погодився на зречення династичних прав на Велике князівство Литовське після коронації 1501 р.

23 жовтня 1501 р. у м. Мельник було підписано нову польсько-литовську унію, що проголошувала об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського в одну державу, керовану єдиним монархом і сеймом, зі спільним військом. Ухвалено було також, що разом обраний володар титулуватиметься не тільки як король польський, а й великий князь литовський. Мельницьку унію можна інтерпретувати як політичне завдання династії Ягеллонів, що його мав реалізувати Александр (помер 1506 р.)⁴⁸. Однак ця унія не була затверджена литовським сеймом і залишилася тільки декларацією.

Вольове рішення щодо укладення реальної унії було прийняте останнім представником династії Ягеллонів – Зигмунтом Августом на початку 1560-х рр.⁴⁹ Поштовхом до об'єднання, як і у 1385 р., стала зовнішня небезпека для обох держав. У зatoryжних війнах із Московією кінця XV – першої третини XVI ст. Велике князівство Литовське втратило майже третину своєї території. Відсуття нової, ще більшої, загрози загострилося у 1562 р. з початком Лівонської війни. Втрата Полоцька (1563 р.) та інші військові невдачі доповнювалися слабкістю литовсько-руського війська, скрутним економічним становищем переобтяженого податками населення. Вихід із цієї ситуації вбачався в укладенні нової унії.

Аби приготувати ґрунт для неї, король розпочав реформи, метою яких було уніфікувати устрій Великого князівства Литовського за коронним взірцем. Основні зміни ухвалено на віленському сеймі 1565–1566 рр.: II Литовський статут, адміністративну реформу, що запровадила поділ на воєводства і повіти; на взірець польських шляхетських інституцій мали скликатися місцеві суди (земські, гродські, підкоморські) і сеймики. Напередодні унії король вирішив скасувати всі обмеження у законодавстві, що стосувалися православної шляхти. Із цією метою він видав два привілеї – 1563 та 1568 рр., що зрівнювали у правах шляхту західного та східного обрядів⁵⁰.

Після кількарічних дебатів 10 січня 1569 р. у Любліні розпочався спільний сейм, на якому вже з перших днів виявилися різючі розбіжності у поглядах щодо майбутнього державного устрою: литовські послы бачили його як федеративне об'єднання двох рівноправних держав, польські ж наполягали на безумовній інкорпорації Великого князівства Литовського. По двох місяцях переговори зайшли у глухий кут. Коли коронні послы звернулися до Зигмунта Августа виступити посередником, литовська делегація на чолі з віленським воєводою Миколаєм Рудим Радзивілом, аби запобігти конфронтації з королем, вирішила зірвати сейм і в ніч на 1 березня залишила Люблін⁵¹. Це, своєю чергою, змусило короля вдатися до радикальних заходів: 5 березня він оголосив про приєднання Підляшшя і Волині до Корони та підготував універсали і листи до князів, шляхти й урядників із закликком з'явитися на сейм для складення присяги на вірність королеві. Терміни для присяги було визначено на 27 березня – для підляшан, 3 квітня – для волинян⁵². Утім, у запланований термін волинські князі і шляхта відмовилися присягати, а свої мір-

кування оформили в окремій петиції до короля (Луцьк, 29 березня 1569 р.), що дало привід сучасним історикам кваліфікувати цей учинок як прояв волинського регіоналізму⁵³. Прикметно, що король пішов на поступки і задовольнив більшість вимог волинської шляхти, зокрема мовне питання⁵⁴.

По складенню у травні присяги на вірність Короні делегація волинської шляхти брала активну участь у підготовці інкорпораційного привілею (27 травня), завдяки чому отримала для себе вигідні умови: волинянам гарантувалося збереження всіх прав, мови, релігії, а також, що було важливо для місцевих можновладців – спеціально вказувалося, що на Волині не проводитиметься езекуційна реформа, а князі збережуть свої титули⁵⁵. На таких самих умовах волинська шляхта сприяла інкорпорації Київщини (6 червня). Багато дослідників відзначають, що у позитивному ставленні української шляхти до унії гору взяв прагматизм. Виникав він із прагнення зберегти три пов'язаних між собою воєводства в рамках однієї суспільно-політичної системи. Окрім того, унія з Короною надавала більше надій на захист від деспотичної Москви і докучливих татарських наїздів. Чималий вплив на поступливість волинської шляхти справило ставлення князів, які погодилися на приєднання до Корони за умов збереження свого статусу і престижу. Це надавало їм у перспективі можливість розширення політичних впливів у Короні⁵⁶. У тій ситуації, як зауважив Я.Пеленський, станові інтереси виявилися важливішими за релігійні й національні чинники. Здається, що останні відіграли другорядну роль, а їх порушення в інкорпораційних привілеях мало на меті радше створення корисного клімату навколо самої інкорпорації⁵⁷.

До кінця сейму волинські послы засідали разом із польськими. Ведучи переговори щодо унійних питань, вони навіть пропонували коронній шляхті вигідні засоби впливу у дискусії з литовцями. Волиняни солідаризувалися з послами інших українських земель, що входили до 1569 р. до складу Корони, зокрема у справі регламентації мит. Унаслідок тривалих переговорів поляки і литовці дійшли згоди і король, урешті, видав акт про об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського. 1 липня нова польсько-литовська унія була схвалена сеймом. Ці документи декларували утворення двоєдиної держави – Речі Посполитої – з окремими виконавчою владою, скарбом, монетною системою, військом, судочинством. Спільними для обох держав, окрім монарха, були законодавчий орган – сейм (сенат і посольська ізба) та закордонна політика. Литовська шляхта урівнювалася у правах із коронною. Польським магнатам і шляхті дозволялося набувати землеволодіння у Великому князівстві Литовському, а литовським – у Короні. За князями інкорпорованих земель зберігалися їхні родові титули⁵⁸.

Українська шляхта отримала очікувані гарантії. В унійних привілеях Волинського, Брацлавського, Київського воєводств декларувалося, що вони приєднуються до Польського королівства як «рівні до рівних, вільні до вільних», підтверджувалося збереження стародавніх кордонів з усталеною мережею самоврядних шляхетських інституцій та судово-адміністративних органів. Підтверджувалася чинність Литовського статуту, гарантувалося збереження «руської мови» у місцевому діловодстві, побуті. Усі місцеві уряди, почесні титули, пільги мали надаватися тільки мешканцям відповідного українського воєводства без огляду на віросповідання. Отже, унійний акт 1569 р. гарантував мешканцям приєднаних земель культурно-адміністративну автономію в межах Речі Посполитої⁵⁹.

Розмірковуючи над наслідками та історичним значенням Люблінської унії, історики наголошують на тому, що це був союз двох «політичних народів» – шляхти Польського королівства і Великого князівства Литовського. Домінування шляхти у публічному житті, а польської мови у культурі Речі Посполитої не змінює того факту, що її історія об'єднала долі мешканців різних народів, незважаючи на економічні, правові, етнічні, релігійні поділи. У суспільних реаліях XVI–XVIII ст. усі вони мешкали не в окремих культурних анклавах, а співіснували, взаємодіяли і взаємозбагачувались⁶⁰. Такі взаємозв'язки пізніше вплинули на розвиток польсько-російських культурних відносин – адже до початку XVIII ст. Річ Посполита була головним посередником, за допомогою якого Росія переймала елементи західноєвропейської культури⁶¹.

Укладення унії у 1569 р. розглядалося учасниками люблінського сейму як очевидна необхідність об'єднання сил перед зростаючого військовою загрозою з боку Московії. Більшість литовських і білоруських істориків різних поколінь визнають саме це за основну причину підписання унії й не заперечують того факту, що вона врятувала Велике князівство Литовське від московської агресії та поширення режиму східної деспотії на литовські землі. Утворення Речі Посполитої стало також стримуючим чинником татарської експансії на українські землі.

Новостворена держава була однією з наймогутніших в Європі військово-політичною силою, вирізнялася політичною стабільністю, внутрішньою злагодою і релігійною толерантністю на тлі кривавих конфліктів, що вирували на континенті у той час (релігійні війни у Франції, реформаційні війни в німецьких землях, інквізиція в Іспанії, опричний терор у Московії тощо). Річ Посполита була однією з найбільших європейських держав останньої третини XVI–XVIII ст.: на території 815 тис. км² мешкало близько 8 млн осіб різних етносів і віровизнань. Територіально і за чисельністю населення у ній переважало Польське королівство (завдяки приєднанню Підляшшя, Волині, Брацлавщини та Київщини).

Говорячи про наслідки Люблінської унії для українських земель, варто звернути увагу на те, що вона сформувала умови для об'єднання українців, які мешкали на різних територіях. Після скасування міждержавного кордону і зміни державної належності новоприєднаних воєводств активізувалися міграційні процеси. Досить помітним був переселенський потік на Волинь і Київщину галицької шляхти, яка відчувала привабливість служби на княжих дворах. Прибула з коронних земель польська і галицька шляхта з часом інтегрувалася у місцеві спільноти і відіграла важливу роль у суспільно-політичному та культурному житті Волині й Наддніпрянщини⁶². А масова колонізація спричинила значну міграцію простолюду із західних областей у східному напрямку й, відповідно, господарське освоєння незаселених теренів Брацлавщини та Київщини. Наслідком колонізації став значний демографічний приріст: чисельність населення на південно-східних територіях протягом 1569–1648 рр. зросла у 20–30 разів.

Поряд із колонізаційним рухом Люблінська унія дала значний поштовх урбанізаційним процесам. Заснування нових міст і містечок супроводжувалося наданням їм самоврядування на засадах маґдебурзького права. Появу нових осад у Волинському, Київському, Брацлавському, а після 1633 р. – і Чернігівському воєводствах в останній третині XVI – у першій половині XVII ст. можна образно порівняти з появою грибів після рясного дощу. Так, тільки у перше поунійне десятиліття на Волині виникло близько 50 містечок, а до середини XVII ст. ця кількість зросла до 112⁶³. Темпи урбанізації Київщини і Брацлавщини були меншими, але й ці регіони не залишалися

осторонь вказаних процесів. Так, якщо у Київському воєводстві напередодні Люблінської унії статус міст мали 12 осередків, з яких тільки 3 користувалися маґдебурзьким правом, то в 1630-х рр. у цьому регіоні нараховувалося майже 300 міст і містечок, з яких третина – на маґдебурзькому праві. Під кінець XVI ст. локаційна хвиля охопила лівобережну частину Київського воєводства, а пізніше – Чернігівського, де ці процеси тривали впродовж XVII–XVIII ст., незважаючи навіть на те, що ці території вже не належали Речі Посполитій⁶⁴. Закладення нових міст на південно-східному прикордонні супроводжувалося будівництвом оборонних замків, які відігравали важливу роль у протистоянні татарським нападам. Зауважимо, що у XVI ст. міські уряди в містах Волині і Наддніпрянщини міцно тримали в руках місцеві православні міщани, і лише на початку 1620-х рр. у деяких волинських містах бачимо серед райців певну кількість осіб із польськими прізвищами, що може вказувати на їх належність до католицького віросповідання.

З ентузіазмом сприйняла унію українська шляхта, її сподівання поліпшити власне становище за прикладом польської виправдалися. Бурхливий розвиток шляхетських вольностей, емансипація шляхти від маґнатської верхівки – процеси, що відбувалися у Польському королівстві у XVI ст., торкнулися і південно-східних територій Речі Посполитої. Протягом 1569–1648 рр. шляхта Волині, Київщини та Брацлавщини перейняла стандарти правової й політичної культури коронної шляхти, уповні адаптувавши інституцію сеймику. Ці шляхетські зібрання відігравали ключову роль у політичному житті українських земель, були основними представницькими і самоврядними органами шляхти. Як і в інших регіонах держави, сеймики на українських землях виконували кілька функцій. Передусім вони були пов'язані з парламентською системою Речі Посполитої. Волинська та наддніпрянська шляхта обирала тут своїх послів на загальний сейм, а також кандидатів на урядників повітових судів, депутатів до коронного трибуналу тощо⁶⁵.

Культурне піднесення, що спостерігалось після Люблінської унії на українських землях, М.Грушевський охарактеризував як українське національне відродження⁶⁶. Підставою для цього було заснування Острозької академії, Києво-Могилянського колеґіуму, братських шкіл, запровадження реформаторських новацій у сфері шкільної освіти, виникнення друкарень, і як наслідок масовий друк та поширення оригінальної полемічної літератури, провідницька діяльність українських інтелектуалів. Для шляхетської молоді відкрилися перспективи навчання в університетах Центрально-Східної і Західної Європи. Поширення ренесансної культури й латинського письменства, відкриття езуїтами мережі навчальних закладів в українських містах створили можливості для здобуття освіти молоддю зі шляхетських і міщанських родин середніх статків⁶⁷. При цьому, згідно з останніми дослідженнями, випадки конверсій на католицизм православних учнів із Волині і Наддніпрянщини були доволі нечисленними⁶⁸.

«Культурна революція», безумовно, вплинула на розвиток політичної культури та формування національної свідомості українського народу⁶⁹. Розглядаючи світоглядні новації у працях українських інтелектуалів, зокрема, у «Палінодії» Захарії Копистенського (1621 р.) та «Протестації» Йова Борецького (1621 р.), Н.Яковенко зазначає, що їх підсумком стала концепція договірних взаємин руського народу з володарями держав, до складу яких увійшли колишні киево-руські князівства. Договірна теорія поєднання Русі з Коронаю Польською і Великим князівством Литовським автоматично передбачала існування третього рівноправного члена Речі Посполитої «Двох Народів»⁷⁰. Як відомо, ця ідея з часом вкоренилася у шляхетській політич-

ній свідомості, і хоч не мала успіху у 1620–1640-х рр., згодом була випробувана на життєздатність у Гадацькій угоді 1658 р.

Цікавими виглядають оцінки наслідків унії та її ролі в розвитку національної свідомості українців у зарубіжній історіографії. Так, Є.Боженцький вважає, що вона «була зворотнім пунктом в історії України. [...] Несучи нові громадянські та політичні ідеї, а також створюючи умови для розвитку локального патріотизму в інкорпорованих воєводствах, вона сприяла створенню світського суспільства, культурно-політичної спільноти, необхідної для формування національної свідомості. Таке суспільство розвинулося спочатку в межах руського шляхетського стану, аби поширитись із часом на козацтво завдяки старшині, що мала шляхетське коріння. У такий спосіб в реакції на різноманітні кризи, спричинені Люблінською унією, сформувалися тривалі підстави української національної свідомості»⁷¹.

Однак держава, яка мала б бути свого роду «мостом» між Заходом і Сходом, із кінця XVI ст. потерпала від чисельних внутрішніх конфліктів, передовсім національно-релігійного характеру, закладених Берестейською унією 1596 р.⁷² Вони дедалі підсилювалися небажанням королівського двору помічати появу в Речі Посполитій «третьої сили», здобутої сеймовим опором української шляхти та козацькою шаблею⁷³. Загострення національно-релігійних суперечностей ускладнювалося ще й небажанням проводити такі необхідні суспільству реформи, що в результаті призвело до вибуху Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Унаслідок руйнівних воєн середини та другої половини XVII ст. Річ Посполиту охопила затяжна політична й економічна криза, що тривала до її розподілів наприкінці XVIII ст.

Отже, Люблінська унія 1569 р. стала поворотним пунктом в історії України, реалізуючи політичну програму об'єднання двох сусідніх держав, двох «політичних народів», для завершення якої знадобилося майже два століття. Детальний аналіз цього процесу, а також усіх його наслідків, незважаючи на існуючу велику історіографію даної теми, міг би стати предметом окремої книги.

Безсумнівним, із погляду сучасних істориків, залишається одне – вибір польського короля як сюзерена для українських земель на той час був обдуманим і реалістичним, оскільки Люблінська унія відкривала широкі перспективи на майбутнє⁷⁴. Інша справа, що політичні й ідеологічні деформації моделі суспільства, а, особливо, різкий відхід від принципів релігійної толерантності призвели до глибокої політичної кризи, яка знайшла логічне розв'язання у нищівній війні середини XVII ст. Безперечно, як показують дослідження сучасних істориків, наслідки унійного акту 1569 р. для кожного з народів багатонаціональної Речі Посполитої були різними⁷⁵. Утім, незважаючи на всі плюси і мінуси, ця подія мала без перебільшення історичне значення.

¹ Комплексну оцінку Люблінській унії в польській історіографії кінця XVIII – початку XX ст., а також аналіз різних історіографічних стереотипів, що стосуються спільної українсько-польської історії, представив А.Стемпнік. Див.: *Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918.* – Lublin, 1998. – S.47–49, 101–104, 175–179, 251–257. Усебічна оцінка цієї події у давній і сучасній польській історіографії прозвучала у доповіді торунської дослідниці Д.Михалюк у рамках конференції «Люблінська унія 1569 р. З уніфікаційних традицій І Речі Посполитої» (Торунь, 2–3 квітня 2009 р.). У нашій статті з огляду на обмежений обсяг публікації представлено погляди лише деяких представників польської та української історіографій.

² *Grabski A.F. Zarys historii historiografii polskiej.* – Poznań, 2000. – S.122–136. Спробу проаналізувати оцінки Люблінської унії істориками краківського осередку XIX – початку XX ст. здійснено у статті: *Руда О.* Висвітлення проблематики Люблін-

ської унії 1569 р. у працях краківських істориків зламу XIX–XX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогоби́ч, 2004. – С.146–155.

³ *Szujski J.* Historii polskiej treściwe opowiedzianej ksiąg dwanaście. – Warszawa, 1880; *Z wycieczki do Lwowa. Listów pięć.* – Kraków, 1866; *Michalak H.S.* Józef Szujski 1835–1883. Światopogląd i działanie. – Łódź, 1987. Див. також: *Руда О.* Указ. праця. – С.147–148; *Її ж.* Юзеф Шуйський та польсько-українські відносини в Галичині // *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola Historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku / Praca zbiorowa pod red. I. Pisulińskiej, P. Sierżęgi, L. Zaszkilniaka.* – Rzeszów, 2008. – S.223–227.

⁴ *Сінкевич Є.* Роль краківської історичної школи у формуванні свідомості поляків у другій половині XIX ст. // *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola Historii oraz historyków...* – S.199.

⁵ *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1879. – Wyd.1.

⁶ *Kaute W.* Synteza dziejów Polski Michała Bobrzyńskiego. – Katowice, 1993; *Stepnik A.* Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. – Lublin, 1998. – S.176–177; *Idem.* Michał Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej // *Przegląd Humanistyczny.* – 1977. – R.21, nr 12. – S.131–142.

⁷ *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1890. – Wyd. III. – Т.2 (перевид.: *Dzieje Polski w zarysie.* – Warszawa, 1987). Див. також передмову до вид.: *Serejski M.H., Grabski A.F.* Michał Bobrzyński i jego *Dzieje Polski w zarysie* // *Ibid.* – S.5–37.

⁸ *Kutrzeba S.* Unia Polski z Litwą // *Polska i Litwa w dziejowym stosunku.* – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków, 1914. – S.654–655.

⁹ *Halecki O.* Unia Lubelska. Wykład habilitacyjny, wygłoszony na uniwersytecie Jagiellońskim 10 grudnia 1915 r. – Kraków, 1916. – S.10–14. Роком раніше О.Галецький опублікував свою не менш відому працю: *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony r. 1569.* – Kraków, 1915. На думку сучасних польських істориків, найважливішою його роботою з цієї проблематики залишається: *Dzieje unii jagiellońskiej.* – Т. II. – Kraków, 1920.

¹⁰ *Halecki O.* Unia Lubelska. – S.30–31.

¹¹ *Halecki O.* Idea Jagiellońska. – Lwów, 1937.

¹² Про погляди вченого та його науковий доробок див.: *Ульяновський В.І.* Син України (Володимир Антонович – громадянин, учений, людина) // *Антонович В.Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.5–76.

¹³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С.414–415.

¹⁴ Цит. за вид.: *Грушевський М.С.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // *Грушевський М.С.* Духовна Україна: Зб. тв. – К., 1994. – С.139, 141.

¹⁵ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т.1: До половини XVII ст. – К., 1992. – С.110–111, 138–139.

¹⁶ Цит. за вид.: *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т.1: До середини XVII ст. – К., 1993. – С.344.

¹⁷ *Ульяновський В.* Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Там само. – С. XXXIII–XXXVI.

¹⁸ *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і першій половині XVII ст. // *Нариси з історії України.* – К., 1941. – Вип.3.

¹⁹ *Юшков С., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К.* Історія України. – Уфа, 1943. – Т.1. – С.183–185.

²⁰ Див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVI ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 2008. – С.226–227.

²¹ *Історія Української РСР.* – К., 1979. – Т. I. – Кн.2. – С.199–200.

²² *История Украинской ССР.* – К., 1982. – Т. II. – С.233.

²³ *Historia Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich.* – Warszawa, 1954; *Historia Polski / Red. T. Manteuffel.* – Т.1. – Warszawa, 1957. Ширше про ці видання див.: *Зашкільняк Л.О.* Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки). – К., 1992.

²⁴ «Уже за рік Європа мала змогу порівняти польський метод «уніювання» з московським, де Іван тисячами моторошних тортур вибив із голів своїх новгородців будь-який потяг до польського досвіду (1570 р.). Чи був люблінський акт тривалим,

незворотним, досконалим? Історія не знає прикладів великих змін, після яких не наступила б принаймні тимчасова реакція, і небагато знає таких, що не мали б побічних негативних наслідків. Наразі можемо стверджувати, що за важливістю Люблінська унія не поступається Кальмарській, що вона переживе всі подібні ранньомодерні державні об'єднання Європи та не обернеться на утиски або визиск будь-кого, оскільки покладена в її основу любов триватиме до гробової дошки ягеллонської держави (1795 р.)» (цит. за: *Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej. Wyd.4. – Warszawa, 1999. – S.162*). Див. також передмову до вид.: *Maternicki J. Władysław Konopczyński i jego synteza dziejów Polski nowożytnej // Ibid. – S.5–67*.

²⁵ *Bardach J. Krew i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej // Idem. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku. – Warszawa, 1970. – S.11–67*. Основні тези, висловлені у цьому дослідженні, були повторені вченим у підручниковому виданні: *Bardach J., Leśniadorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego. – Warszawa, 1976. – Wyd.4. – Warszawa, 1999. – S.185*.

²⁶ *Bardach J. Od aktu w Krewie do zaręczenia wzajemnego Obojga Narodów (1385–1791) // Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie środkowo-wschodniej. – Lublin, 1999. – S.30–32*.

²⁷ Див. матеріали конференції, присвяченої пам'яті Є.Гедройця, що відбулася у Києві 24–26 листопада 2006 р.: Європа – минуле і майбутнє. Візії та ревізії / Упор. О.Гнатюк, А.Мокроусов. – К., 2009.

²⁸ *Kłoczowski J. Unia lubelska – nowe perspektywy i spojrzenia // Unia lubelska i tradycje integracyjne... – S.11*.

²⁹ *Kamiński Sulima A. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów, 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. – Lublin, 2000. – S.48–58* (нині готується переклад українською мовою). Див. також полемічну рецензію на цю працю: *Яковенко Н. «Ничого не має бити дорожчого над вольність» // Український гуманітарний огляд. – Вип.7. – К., 2002. – С.11–26*.

³⁰ *Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 1997; Вид.2, доп. – К., 2005. – С.195–208*. Польський переклад: *Jakowenko N. Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. – Lublin, 2000*.

³¹ *Pelenski J. The Incorporation of the Ukrainian Lands of Old Rus' into Crown Poland (1569) // American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists. Warsaw, 21–27 August 1973. – Т.3. – The Hague, 1973. – P.19–52*. Польський переклад: *Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rzeczypospolitej do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny. – 1974. – Т.LXV. – Z.2. – S.243–260*.

³² Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А.Смолія. – К., 1995. – Т.1. – С.139–142; Історія України: нове бачення. Вид. 2, доп. / За ред. В.А.Смолія. – К., 2002. – С.6, 80–82.

³³ *Шама О.І. Польсько-литовська унія та інкорпорація українських земель до Королівства Польського на люблінському сеймі 1569 р.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С.2, 178*.

³⁴ *Горобець В. На порозі Нового часу. Від Люблінської унії до кінця XVIII ст. // Україна: хронологія розвитку. – К., 2009. – Т.4. – С.13*.

³⁵ *Kamiński Sulima A. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów... – S.58*.

³⁶ Ширше про це див: *Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.366–379*.

³⁷ *Король В.Ю. Історія України: Навч. посіб. – К., 2005. – С.75*.

³⁸ *Бойко О.Д. Історія України: Навч. посіб. Вид. 2. – К., 2001. – Розд.4.2: Польська експансія на українські землі; Розд.4.3: Люблінська унія*.

³⁹ *Пасічник М.С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи. – К., 2006. – С.132–133*.

⁴⁰ *Чехович В.А. Люблінська унія // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т.3. – С.535–536*.

⁴¹ Виданий по конференції збірник містить цілу низку цікавих статей із даної тематики: *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. – Toruń, 2007*.

⁴² Нове польсько-литовське бачення представлено у виданій напередодні цієї конференції книзі «440 lat Unii Polsko-litewskiej. 440 metų Lenkijos-Lietuvos Unijai» – статті професорів А.Бумбляускаса і Р.Щигла.

- ⁴³ *Bardach J.* Od aktu w Krewie do zaręczenia wzajemnego Obojga Narodów (1385–1791) // *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie środkowo-wschodniej.* – S.12–13.
- ⁴⁴ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.94–96.
- ⁴⁵ *Balcer O.* Unia Horodelska. – Kraków, 1913.
- ⁴⁶ *Kiaupa Z., Kiaupienie J., Kuncevicus E.* Historia Litwy od czasów najdawniejszych do 1795 r. – Warszawa, 2007. – S.200–202.
- ⁴⁷ Див.: *Ibid.* – S.204–211.
- ⁴⁸ *Ibid.* – S.212.
- ⁴⁹ Докл. про це див.: *Synarski S.* Zygmunt August. – Wyd.3. – Wrocław, 2004. – S.104–127.
- ⁵⁰ *Bardach J.* Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa, 1970. – S.49–51.
- ⁵¹ Докл. про це див.: *Ferenc M.* Mikołaj Radziwiłł «Rudy» (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa. – Kraków, 2008. – S.331–354.
- ⁵² Про перебіг подій і перипетії, пов'язані з приєднанням українських земель до Корони, див.: *Halecki O.* Przyłączenie Podlasia, Wołunia i Kijowszczyzny do Korony r. 1569. – Kraków, 1915; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IV. – К., 1907; вид.2. – К., 1993. – С.386–415.
- ⁵³ Текст петиції та передмову див.: *Mazur K.* Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. // *Соціум.* – Вип.2. – К., 2003. – С.41–56; *Idem.* Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. // *Przegląd Historyczny.* – 2004. – Т.XCV. – Zesz.1. – S.37–51; *Idem.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołunia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006. – S.33–36. Про прояви волинського регіоналізму у судових практиках у перше поунійне десятиліття див.: *Starczenko N.* Unia lubelska jako legitymacja regionalizmu wołyńskiego (na przykładzie praktyki sądowej pierwszych dziesięcioleci po unii lubelskiej) (стаття передана до друку).
- ⁵⁴ *Mazur K.* Proces integracji Wołunia z Koroną w latach 1569–1648. Wybrane aspekty polityczne i prawne (стаття передана до друку).
- ⁵⁵ Текст інкорпораційного привілею для Волині опубліковано: *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. S.Kutrzeba i W.Semkowicz.* – Kraków, 1932. – S.300–308. У цьому ж виданні вміщено тексти присяг, щоправда, із помилками у прізвиськах. Оригінали цих текстів та списки присяглих осіб Луцького повіту див.: Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.253 зв. – 261. Процес приєднання решти волинської шляхти, луцьких зем'ян та міщан тривав з 16 по 23 червня.
- ⁵⁶ *Halecki O.* Dzieje unii. – Т.II. – S.309–316; *Mazur K.* Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej... – S.49–50.
- ⁵⁷ *Peleński J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rzeczypospolitej do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia. – S.243–260.
- ⁵⁸ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі... – С.121–122. Генеза Люблінської унії, перебіг подій сейму 1569 р., його постанови, наслідки унії також проаналізовано та підсумовано: *Błaszczyk G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. – Poznań, 2002. – S.143–159.
- ⁵⁹ *Яковенко Н.* Нарис історії... – С.201.
- ⁶⁰ *Augustyniak U.* Historia Polski 1572–1795. – Warszawa, 2008. – S.26.
- ⁶¹ *Bardach J.* Od aktu w Krewie do zaręczenia wzajemnego... // *Unia lubelska i tradycje integracyjne...* – S.31–32.
- ⁶² Докл. про це див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – С.225–242.
- ⁶³ *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині у XVI – першій половині XVII ст. – Л., 2003. – С.167–169.
- ⁶⁴ *Bilous N.* Wprowadzenie prawa magdeburskiego w miastach województwa kijowskiego pod koniec XV – w pierwszej połowie XVII w. // *Krzysztofor.* – Kraków, 2008. – Т.26. – S.131–142; *Idem.* Wpływ unii lubelskiej na rozwój urbanizacji województwa kijowskiego (стаття передана до друку).
- ⁶⁵ Див.: *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołunia i Ukrainy...; *Старченко Н.* Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я (1572–1576 рр.) // *Парламентська структури ф'єлди ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.* – Мінск, 2008. – С.110–126; *Litwin H.* Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. – Warszawa, 2009.

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – К., 1995. – С. 412–538. Див. також: Історія української культури: У 5 т. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С. 477–800.

⁶⁷ Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія // Історія української культури. – Т. 2. – С. 575–591; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Л., 2005.

⁶⁸ Яковенко Н. Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів у першій половині XVII ст. (спроба «колективного портрета») // Записки НТШ. – Т. CCLVI: Праці історично-філософської секції. – Л., 2008. – С. 163–190.

⁶⁹ Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.

⁷⁰ Яковенко Н. Русь як третій член Речі Посполитої «Двох Народів» в українській думці першої половини XVII ст. // Unia lubelska i tradycje integracyjne... – S. 84–88.

⁷¹ Borzęcki J. Unia lubelska jako czynnik kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej // Unia lubelska i tradycje integracyjne... – S. 60–78. Англійський переклад: The Polish Review. – Vol. 41: 1996, nr 1. – P. 37–61. Ця тема була предметом розгляду також інших істориків: Sysyn F.E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 6: 1982. – P. 171–173; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. – Warszawa, 1985.

⁷² Наслідки Берестейської унії 1596 р. у сучасній українській і польській історіографіях оцінюються здебільшого негативно. На думку деяких істориків, ця унія мала не тільки згубні наслідки для українського суспільства, а й позитивний момент – змобілізувала православну українську шляхту до значної публічної активності. Серед інших праць на цю тему див.: Кемпа Т. Ziemie ruskie inkorporowane do Korony 1569 r. – odrębności prawnoustrojowe i postawy polityczne szlachty ukraińskiej do połowy XVII w. // Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku / Pod red. B. Dybasia, P. Hanczewskiego, T. Kempy. – Toruń, 2007. – S. 145.

⁷³ Яковенко Н. Нарис історії... – С. 242–244.

⁷⁴ Peleński J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony... – S. 260–261; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 228.

⁷⁵ Погляди сучасних литовських та білоруських істориків щодо оцінки цієї події, зрозуміло, різняться від польських, див., напр.: Мальдзіс А. Беларускае стаўленне да Люблінскай унії і інтэграцыйных традыцыяў на працягу XX ст. // Unia lubelska i tradycje integracyjne... – S. 154–159; Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі. ад старажытнасці да канца XVIII ст. – Мінск, 2001. – С. 199–223; Янушкевіч А. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. – Мінск, 2007. – С. 287–315; Rachuba A., Kiaupienis J., Kiaupa Z. Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski. – Warszawa, 2008. – S. 87–92, 289–293.

The article is dedicated to 440th anniversary of Union of Lublin – the event that was a turning point in the history of Ukraine joining the fates of several nations in a single state – Rzeczpospolita, and changing the political situation in East-Central Europe completely until the end of XVIII century. The article presents viewpoints of famous Polish and Ukrainian historians, course of the most important events that preceded signing of Lublin act, its consequences and role in perspective of history.